

УДК 347.121.2(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.38>

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЮРИСДИКЦІЙНОЇ ФОРМИ ЗАХИСТУ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Левицький М.О.,

*доктор філософії в галузі права,
старший викладач кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності**Національної академії Державної прикордонної служби України
ORCID: 0000-0002-3667-7625*

Левицький М.О. Поняття та особливості юрисдикційної форми захисту особистих немайнових прав військовослужбовців.

Збройна агресія з боку Російської Федерації, під час якої суперечки вирішуються із застосуванням зброї, вчинення терористичних актів та інших жорстоких дій, що спричинили загибель, каліцтво, заподіяння шкоди здоров'ю цивільному населенню та військовослужбовцям, а також постійна загроза незалежності та державному суверенітету, територіальній цілісності – це сучасні реалії України. У зв'язку з цією ситуацією в Стратегії національної безпеки України серед пріоритетів політики України визначено захист незалежності та суверенітету держави, відновлення територіальної цілісності в межах міжнародно визнаних державних кордонів України та захист прав громадян, свободи та законних інтересів громадян України. Національні інтереси та забезпечення національної безпеки. Найважливішу роль у вирішенні завдань оборони і безпеки країни відіграють військовослужбовці, які проходять військову службу - державну службу особливого характеру.

Захист особистих немайнових прав у певній формі є об'єктивною необхідністю. На військовослужбовців поширюються норми загального законодавства, тому вони мають загальні права, свободи та обов'язки як фізичні особи тому їхній захист здійснюється в певній формі.

Захист особистих немайнових прав військовослужбовців передбачає певну форму захисту, визначену в законодавчих актах (цивільного, адміністративного, кримінального, дисциплінарного). Цивільно-правовий захист цивільних прав військовослужбовців означає застосування заходів захисту у певній цивільно-правовій формі, визначених лише актами цивільного законодавства або цивільно-правовим договором.

Право на цивільно-правовий захист військовослужбовці набувають у разі порушення, невиконання або оспорювання цивільного права, а також у випадках зловживання правом, небезпеки або створення загрози їхньому життю й здоров'ю.

Ключові слова: захист, форма, особисті немайнові права, військовослужбовець, юрисдикція.

Levytskyi M.O. The concept and features of the jurisdictional form of protection of personal non-property rights of military personnel.

Armed aggression on the part of the Russian Federation, during which disputes are resolved with the use of weapons, the commission of terrorist acts and other cruel actions that caused death, maiming, harm to the health of the civilian population and military personnel, as well as a constant threat to independence and state sovereignty, territorial integrity are modern realities of Ukraine. In connection with this situation, among the priorities of the Ukrainian policy, the National Security Strategy of Ukraine defines the protection of the independence and sovereignty of the state, the restoration of territorial integrity within the internationally recognized state borders of Ukraine, and the protection of the rights, freedom, and legitimate interests of the citizens of Ukraine. National interests and ensuring national security. The most important role in solving the tasks of defense and security of the country is played by military personnel who undergo military service - public service of a special nature. Protection of personal non-property rights in a certain form is an objective necessity. The norms of general legislation apply to military personnel, therefore they have general rights, freedoms and duties as natural persons, therefore their protection is carried out in a certain form.

The protection of personal non-property rights of servicemen involves a certain form of protection defined in legislative acts (civil, administrative, criminal, disciplinary). Civil law protection of the civil rights of military personnel means the application of protection measures in a certain civil law form, defined only by acts of civil law or a civil law contract.

Servicemen acquire the right to civil legal protection in case of violation, non-recognition or

dispute of civil law, as well as in cases of abuse of law, danger or threat to their life and health.

Key words: protection, form, personal non-property rights, military serviceman, jurisdiction.

Постановка проблеми. Окупація Криму, тривалий збройний конфлікт на Сході України, який перейшов у збройну агресію з російською федерацією 24 лютого 2022 року, де вирішуються суперечності за допомогою зброї, скоєння терористичних актів та інших насильницьких дій, що спричиняють загибель, каліцтво, ушкодження здоров'я цивільного населення та військовослужбовців, а також постійна загроза незалежності та державному суверенітету, територіальній цілісності, – це сучасні реалії України. У зв'язку із такою ситуацією пріоритетами національних інтересів України та забезпечення національної безпеки у Стратегії національної безпеки України названо відстоювання незалежності й державного суверенітету, відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України, захист прав, свобод і законних інтересів громадян України (ст. 5) [1]. Найважливіша роль у вирішенні завдань оборони та безпеки держави належить військовослужбовцям, які несуть військову службу – державну службу особливого характеру.

Ефективність, якість діяльності військовослужбовців залежать від державних форм та способів захисту відповідно до їх соціально-економічного, правового, політичного становища та сучасних реалій.

Особливість проходження військової служби пов'язана з ризиком для життя та здоров'я військовослужбовців, оскільки є багато різних факторів, які можуть призвести до каліцтва, контузій, іншого ушкодження здоров'я, а також смерті військовослужбовця. Обов'язком держави є гарантування безпеки військової служби (створення безпечних умов військової служби), а також захист цивільних прав у разі загрози порушення та власне їх порушення. Специфіка правового захисту форм та способів немайнових прав військовослужбовців зумовлена тим, що не всі передбачені у законодавстві форми та способи захисту застосовують для цього. Крім того окремі форми та способи захисту мають певну специфіку щодо порядку їх застосування.

За таких умов набувають актуальності питання форм та способів особистих немайнових прав військовослужбовців, що зумовило вибір теми цього дослідження.

Стан опрацювання цієї проблематики особистих немайнових прав щодо форм і способів були предметом дослідження у працях Д.М. Чечот, М.С. Шакар'ян, О.П. Сергеев, С.О. Короєд, В.В. Пахомов, Р.О. Дегтяр, О.І. Шкуропацький, М.О. Андрієць, І. Левченко, С.В. Оверчук, Є. Сидорова, Р.О. Стефанчука, та інших.

Водночас недостатньо дослідженими є питання форм та способів захисту прав, зокрема особистих немайнових прав, військовослужбовців.

Метою статті є визначення поняття та особливості юрисдикційної форми захисту особистих немайнових прав військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Захист особистих немайнових прав у певній формі є об'єктивною необхідністю. Приймаючи норми права, на підставі яких виникають суб'єктивні права і охоронювані законом інтереси, зазначає Д.М. Чечот, держава зобов'язана передбачити й відповідну форму їх захисту [2, с. 53].

Незважаючи на специфіку особистих немайнових прав, законодавець у книзі другій ЦК України не виокремлює форм і способів їх захисту, а лише вказує у ч. 1 ст. 275 на можливість застосування способу, передбаченого главою 3 цього кодексу [3].

У главі 3 ЦК України правове регулювання відносин щодо захисту цивільних прав та інтересів розглянуто залежно від суб'єкта, зокрема:

- 1) захист здійснює суд (ст. 16 ЦК України);
- 2) захист здійснює Президент України, органи державної влади, органи влади АРК або органи місцевого самоврядування (ст. 17 ЦК України);
- 3) захист здійснює нотаріус (ст. 18 ЦК України);
- 4) самозахист (ст. 19 ЦК України) [3].

Це означає, що суб'єкт здійснює своє право на захист через форму – комплекс внутрішніх узгоджених організаційних заходів для захисту суб'єктивних прав та інтересів [4]. Форма захисту прав позначає виражену зовні дію суб'єкта для захисту прав та інтересів, що спричиняє певні юридичні наслідки. Разом з тим для кожної форми захисту виділено окремо способи захисту цивільних прав та інтересів.

Д.М. Чечот форми захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів громадян і організацій класифікує за природою юрисдикційного органу, що здійснює захист, вказуючи на п'ять форм: судову, адміністративну, арбітражну, нотаріальну та громадську [2, с. 53]. Відповідно до класифікації, запропонованої М.С. Шакар'ян, законодавство (цивільне, сімейне, трудове, адміністративне) передбачає три форми захисту суб'єктивних прав громадян: судову, громадську й адміністративну [5, с. 7–8]. Слід зазначити, що за радянських часів усі органи, які здійснювали захист у таких формах, крім громадської, були державними. Водночас вважаємо, що такий поділ форм захисту є актуальним і сьогодні, про що свідчить зміст цивільного законодавства.

Беручи за основу класифікації форм захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів той чи інший критерій, автори водночас беруть до уваги й інші оціночні критерії. Такий підхід до цього питання можна визнати правиль-

ним, бо будь-яка класифікація певною мірою має умовний характер і зумовлюється предметом дослідження. Саме тому, коли мова йде про класифікацію форм захисту цивільних прав, з урахуванням зазначених вище поглядів, питання про форми захисту виправдано у юридичній літературі характеризують через їхній поділ на юрисдикційні та неюрисдикційні.

О.П. Сергеев визначає ці форми у такий спосіб. Юрисдикційна форма захисту – це діяльність уповноважених державою органів для захисту чи оспорування суб'єктивних прав. Вона полягає у тому, що особа, права та законні інтереси якої порушено неправомірними діями, звертається за захистом до державних та інших компетентних органів, які уповноважені вжити необхідних заходів для відновлення порушеного права та призупинення правопорушення [6, с. 268–269]. Неюрисдикційна форма захисту позначає дії громадян і організацій для захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів, які вони вчинили самостійно, без звернення за допомогою до державних та інших уповноважених органів [6, с. 270].

Юрисдикційна форма захисту можлива в загальному, спеціальному або альтернативному порядку.

Загальний порядок захисту цивільних прав здійснюється під час судового розгляду. Інший порядок захисту можуть визначити тільки закони.

Судовий захист – це основна форма захисту цивільних прав, яку гарантує Конституція України (ст. 55) [7]. КС України у своєму рішенні від 25.12.1997 р. № 9-зп1 зазначив, що ч. 1 ст. 55 Конституції України треба розуміти так, що кожному гарантовано захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод [8, с. 656].

Звертаючись до суду, військовослужбовці можуть використати більшість способів захисту прав, які вказані у ЦК України. Такі способи захисту судом закріплено у ч. 2 ст. 16 ЦК України. Як зазначає С.О. Короєд, «будь-який захист порушених цивільних прав, що їх здійснює суд у порядку цивільного судочинства, має бути ефективним, що безпосередньо залежить від ефективності способів захисту, застосовуючи які суд має враховувати правову позицію КС України, згідно з якою правосуддя за своєю суттю можна визнати таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості та забезпечує ефективне поновлення в правах» [9, с. 38].

В окремих випадках військовослужбовці мають право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів

місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ч. 1 ст. 55 Конституції України) [7]. Вони мають право звернутися до суду з вимогою про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування, якщо він суперечить актам цивільного законодавства і порушує цивільні права або інтереси (ст. 21 ЦК України) [3]. Окрім того, прийняття судом такого рішення надає військовослужбовцю можливість реалізувати своє право на відшкодування шкоди згідно зі ст. 1175 ЦК України [3].

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» систему судоустрою становлять місцеві суди, апеляційні суди та Верховний Суд (ст. 17) [10]. За захистом особистих немайнових прав військовослужбовці, як правило, звертаються до місцевих загальних судів, зокрема окружних судів (ст. 21) [10].

У 2010 р. указом Президента «Про ліквідацію військових апеляційних і військових місцевих судів» від 14.09.2010 р. № 900/2010 було ліквідовано 15 військових судів (2 апеляційних, 13 місцевих) [11]. До цього часу військові суди належали до системи судів загальної юрисдикції та здійснювали правосуддя у ЗСУ та інших військових формуваннях. Діяльність військових судів обмежувалася розглядом кримінальних справ та справ про корупційні адміністративні правопорушення, де порушником був військовослужбовець. Як зазначають В.В. Пахомов і Р.О. Дегтяр, «існування військових судів порушувало вимоги ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо права особи на справедливий судовий розгляд, про це неодноразово відзначав у своїх рішеннях і ЄСПЛ» [12, с. 184]. Військові суди виявилися економічно обтяжливим та недоцільним інститутом державної влади в умовах незначної криміногенної ситуації в ЗСУ та інших військових формуваннях, утворених відповідно до чинного законодавства [13, с. 145].

На думку вчених, сьогодні нагальною стала необхідність повернення військових судів. Зокрема О.І. Шкуропацький і М.О. Андрієць убачають потребу у відновленні діяльності військових судів у зв'язку зі збільшенням кількості військових правопорушень та злочинів серед військовослужбовців. Основними фактами, що спричинили таку криміногенну ситуацію, вчені вважають Анексію Криму, появу значної кількості незаконних збройних формувань на території України, збройний конфлікт на Сході України, проведення Антитерористичної операції, які зумовили оголошення мобілізації в країні. Посилалися також на спроби російських спецслужб підірвати обороноздатність держави, зросла кількість вибухів та підпалів на військових арсеналах, корупція в ЗС України, відверте зрадниц-

тво [13, с. 145]. Крім того одним з факторів, що вплинув на таке зростання, на думку вчених, стала неспроможність судів загальної юрисдикції ефективно розглядати справи стосовно військовослужбовців за скоєння військових злочинів [13, с. 145]. Вони вбачають проблему судів загальної юрисдикції у їх неспроможності допитати свідків або надати пояснення військовослужбовцем у справах. Військовослужбовцям зазвичай проблематично приходити до суду, з огляду на особливості військової дисципліни, недоцільність залишення бойових позицій [13, с. 145].

Подібні міркування висловлюють В.В. Пахомов і Р.О. Дегтяр, які зазначають, що практика розгляду справ у розташуваннях військових частин є найбільш ефективним способом дотримуватись вимог принципів гласності та доступності судового процесу для військовослужбовців, оскільки останні не можуть відвідувати у вільний від служби час судові процеси за межами частини [12, с. 185].

І. Левченко пояснює необхідність відновлення військових судів тим, що цивільні судді не можуть забезпечити адекватне й оперативне судочинство, як засвідчив досвід останніх воєнних років. Це вкрай негативно позначається на військовій організації держави, на її здатності протистояти агресії і забезпечувати національну безпеку. Для фахового розгляду справи суддя повинен, окрім матеріалів справи, опрацювати велику кількість нормативно-правової інформації суто військового характеру, адже більшість норм законодавства у військовій сфері має «банкетний» характер, тобто відсилає до інших норм військового законодавства: статутів, наказів, формулярів тощо [14].

О.І. Шкуропацький і М.О. Андрієць також вказують на професійну необізнаність суддів судів загальної юрисдикції щодо особливостей військового права та проходження військової служби, що з об'єктивних причин перешкоджає ефективно розглядати справи стосовно військових, зумовлюючи необхідність відновлення діяльності в Україні військових судів. Відродження військових судів сприятиме більш професійному розгляду справ стосовно військових, прискорить їхній розгляд, а також дасть можливість повноцінно виконувати основні завдання правосуддя у військовій сфері [13, с. 146].

На думку С.В. Оверчука, «тенденція розширення військової присутності України за кордоном вимагає захисту прав, свобод та законних інтересів військовослужбовців, які виконують обов'язки у складі миротворчих контингентів. Під час участі військових формувань України у миротворчих операціях, а також у спільних міжнародних військових навчаннях тільки військові суди здатні забезпечити можливість безпосеред-

нього захисту прав і свобод військовослужбовців та інших осіб за межами України» [15, с. 16].

Вихід із такої негативної ситуації для військовослужбовців учені вбачають у відновленні діяльності військових судів. Зокрема В.В. Пахомов і Р.О. Дегтяр пропонуються віднести до компетенції військових судів розгляд кримінальних, адміністративних і цивільних справи, а також справи про адміністративні правопорушення у ЗСУ та інших військових формуваннях [12, с. 186]. Для правового регулювання статусу військових судів І. Левченко, В.В. Пахомов і Р.О. Дегтяр в умовах війни, зокрема гібридної, пропонують прийняти окремий закон, який би тимчасово виводив військові суди із системи загальної юрисдикції і визначав їх як спеціалізовані. Головна мета цього закону – створити гнучку систему адаптації військового правосуддя до рівня загроз безпеці держави у воєнний час [12, с. 186]. Подібні міркування висловлює й С.В. Оверчук, стверджуючи, що «військові суди доцільно визнати спеціалізованими та створити автономну підсистему військових судів, урахувавши їхню специфіку з реалізації засад територіальності, ієрархічності та інстанційності» [15, с. 13].

Заслуговує на увагу позиція Є. Сидорова – колишнього заступника голови Військового місцевого суду Хмельницького гарнізону, який пропонує на законодавчому рівні закріпити положення, відповідно до якого в мирний час військові суди належать до системи судів загальної юрисдикції та розглядають кримінальні, адміністративні й цивільні справи, а також справи про адміністративні правопорушення у ЗСУ та інших військових формуваннях. У випадку ж оголошення воєнного стану діяльність військових судів регулюється законом [16]. Він вважає, що закріплення подвійного статусу військових судів дасть подвійний ефект: з одного боку, діяльність військових судів у мирний час на основі найсуворіших стандартів правосуддя підвищить ефективність Збройних сил за рахунок зміцнення правопорядку у військових формуваннях, а з другого – у випадку виникнення загрози війни та початку бойових дій дозволить в максимально короткі строки адаптувати систему правосуддя до воєнного часу, водночас не допустивши перетворення військових судів на репресивно-каральну машину [16].

На нашу думку, вчені мають рацію щодо необхідності відновлення діяльності військових судів. Водночас вважаємо, що військові суди повинні розглядати не лише кримінальні й адміністративні справи, а й цивільні. Обов'язкове наділення військових судів повноваженнями щодо розгляду цивільних справ можна пояснити у такий спосіб:

1) розгляд справ за участю військовослужбовців потребує від суддів спеціальних знань військового законодавства, а також обізнаності

щодо специфіки виконання військовослужбовцями обов'язків та несення військової служби; 2) кількість порушень цивільних прав та інтересів військовослужбовців щороку зростає; 3) правовий статус військовослужбовців зумовлює необхідність застосування спеціальних способів захисту їхніх цивільних прав; 4) для цивільного правопорушення за участю військовослужбовця характерні спеціальні ознаки; 5) цивільна протиправність військовослужбовців, як правило, пов'язана з кримінальною, адміністративною, дисциплінарною протиправністю; 6) цивільна правомірність поведінки військовослужбовців має спеціальні ознаки.

Військовослужбовці також мають право звернутись із конституційною скаргою до КС України, якщо вважають, що застосований в остаточному судовому рішенні в їхній справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції (ч. 3 ст. 55 Конституції України, ст. ст. 55–56 Закону України «Про Конституційний суд України» [7; 27].

Згідно з Конституцією України «кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових органів (ст. 55) [7]. За захистом цивільних прав можна звернутися до ЄСПЛ, рішення якого є обов'язковими для виконання згідно із Законом України «Про практику рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (ст. 2) [17]. Україна 17.07.1997 р. ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод [18]. З цього моменту фізичні та юридичні особи можуть звернутися до ЄСПЛ за захистом своїх прав і свобод.

Діяльність ЄСПЛ істотно вплинула на утвердження основних прав людини, розвиток і розширення їх змісту, в тому числі таких основних прав, як права на життя і заборони тортур, тобто імперативних норм міжнародного права, обов'язкових для дотримання усіма державами та іншими суб'єктами міжнародного права.

Діяльність ЄСПЛ є одним з основних інструментів, що забезпечують ефективність норм міжнародного права з прав людини як на міждержавному, так і на національному рівнях. Як правило, ефективність досягається не тільки безпосереднім виконанням рішень і постанов ЄСПЛ державами-учасниками Конвенції, а й впливом авторитету ЄСПЛ і його діяльності на правосвідомість національного правозастосування. Як зазначає Н. Є. Блажівська, «на етапі пошуку національного відповідника автономному правовому поняттю, виробленому практикою ЄСПЛ, якраз і можуть виникнути прогалини у законодавстві України. Якщо у національному праві немає відповідного автономному правовому поняттю суб'єктивного цивільного майнового права,

який охороняється статтею 1 Першого протоколу до ЄКПЛ, варто тлумачити як охоронюваний законом інтерес. Якщо у національному праві закріплене відповідне суб'єктивне цивільне майнове право, але його зміст не відповідає змісту автономного правового поняття, то таке право має підлягати більш широкому тлумаченню для того, щоби забезпечити дотримання положень ЄКПЛ і практики ЄСПЛ» [19, с. 418–419].

Більш проблематичним є випадок, коли справа стосується відносин між приватною особою і державою. Суд визнав низку порушень у подібних випадках цивільних прав. Зокрема право індивіда на повагу своєї репутації з боку іншої приватної особи передбачено розглядати як цивільне право.

ЄСПЛ є одним з перших міжнародних судів. За роки, що минули після початку його діяльності, кількість міжнародних судових установ істотно збільшилася. Міжнародне співтовариство покляло на міжнародні суди найважливіше завдання – підтримку міжнародного правопорядку шляхом забезпечення мирного вирішення міжнародних розбіжностей. Авторитет та юридична якість рішень і правових позицій ЄСПЛ дозволяють іншим міжнародним судовим установам використовувати його практику для з'ясування змісту норм міжнародного права з прав людини. Позитивний досвід створення та розвитку ЄСПЛ відіграв значну роль у становленні таких міжнародних судів, як Міжамериканський суд з прав людини і Африканський суд з прав людини і народів.

В адміністративному порядку захист цивільних прав та інтересів здійснюють Президент України, органи державної влади, органи влади АРК або орган місцевого самоврядування (ст. 17 ЦК України) [3]. Адміністративний порядок захисту цивільних прав у юридичній літературі позначено як **спеціальний**, оскільки його застосовують лише у випадках, прямо передбачених у законі. Закріплення захисту цивільних прав в адміністративному порядку зумовлено низкою обставин. В окремих випадках має значення правовий статус особи правопорушника та потерпілого, очевидність скоєного правопорушення тощо.

Відповідно до ст. 40 Конституції України, ст. 17 ЦК України, ст. 1 Закону України «Про звернення громадян» військовослужбовець має право звернутися до Президента, органів державної влади, органів місцевого самоврядування для захисту цивільного права та інтересу [7; 20].

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування» органи місцевого самоврядування мають низку повноважень щодо забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян [21]. Так, наприклад, у ст. 38 цього Закону до відання ви-

конавчих органів сільських, селищних, міських рад віднесено делеговані повноваження [21].

Серед механізмів охорони прав і законних інтересів особливе місце займає інститут омбудсмена, який набув широкого поширення після Другої світової війни в європейських країнах та інших регіонах світу. Особлива популярність і авторитет цього інституту пояснюється демократичними ознаками, котрі характеризують його статус і забезпечують ефективність його діяльності: незалежним становищем у системі державних органів; незмінністю протягом всього строку повноважень парламенту, який його призначає і звільняє; правом законодавчої ініціативи; відкритістю і доступністю для всіх громадян, які потребують захисту своїх прав і свобод; відсутністю формалізованих процедур розгляду скарг і звернень; безкоштовністю надання громадянам допомоги та інші. Всі ці принципи і процедури, на яких ґрунтується діяльність омбудсмена, мають особливе значення для виконання ним функцій захисту прав і свобод людини від зловживань і свавілля державного апарату і посадових осіб.

Відомство омбудсмена належить до вищих органів держави, який не є, однак, ні органом законодавчої влади, ні органом виконавчої влади, ні судовим органом. Свої контрольні функції омбудсмен здійснює за власною ініціативою, на вимогу або з ініціативи громадян. Правовий статус омбудсмена визначають конституція або спеціальний акт парламенту.

Захист прав і охоронюваних законом інтересів, а саме так, на нашу думку, правильніше було б охарактеризувати діяльність омбудсмена, оскільки його дії не відновлюють порушеного або оскарженого права, він здійснює шляхом розгляду і перевірки скарг, що надходять від громадян.

Здійснюючи свої обов'язки з розгляду скарг, омбудсмен має досить широкі повноваження: може витребувати необхідні йому акти для перевірки, ознайомитися з документами, проводити перевірочні дії, вимагати пояснень від посадових осіб і громадян. Практикуються щорічні доповіді омбудсменів перед парламентом.

З огляду на основні ознаки інституту омбудсмена і позитивний досвід функціонування цього інституту в сфері захисту прав і охоронюваних законом інтересів у багатьох країнах, у Конституції України було передбачено посаду Уповноваженого ВРУ з прав людини (ст.ст. 85, 101) [7].

Правовий статус Уповноваженого закріплено у Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», де у ст. 4 закріплено незалежність його діяльності від інших державних органів та посадових осіб. Діяльність Уповноваженого «доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не відміняє їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забез-

печують захист і поновлення порушених прав і свобод» (ч. 2 ст. 4 цього Закону) [22]. На нього покладено функцію здійснювати парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини й громадянина (ст. 101 Конституції України) [7].

Для належного виконання своєї діяльності Уповноважений має право звертатися до КС України щодо відповідності Конституції України інших законодавчих актів, які стосуються прав і свобод людини та громадянина (п. 3 ст. 13 цього Закону) [22]. Також для захисту прав і свобод людини й громадянина він особисто або через свого представника може звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, неповноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права і свободи (п. 10 ст. 13 цього Закону) [22]. У разі виявлення порушень прав і свобод людини та громадянина він має право направляти у відповідні органи акти реагування для вжиття цими органами заходів (п. 11 ст. 13 цього Закону) [22]. Такими актами реагування Уповноваженого щодо порушень положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів України стосовно прав і свобод людини і громадянина є конституційне подання Уповноваженого та подання Уповноваженого до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб (ст. 15 цього Закону) [22].

У ст. 21 Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» закріплено гарантії захисту прав людини і громадянина під час звернення до Уповноваженого [22]. Вони полягають у тому, що «кожен може без обмежень і перешкод звернутися до Уповноваженого у порядку, передбаченому чинним законодавством» (ст. 21 цього Закону) [22]. Окрім цього, Уповноважений «приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють у їхніх інтересах» (ст. 17 цього Закону) [22].

Крім того, він виявляє порушення особистих немайнових прав військовослужбовців через Інтернет-видання та на сторінках соціальних мереж, зокрема пов'язані з розміщенням хворих на COVID-19 військовослужбовців в умовах полігонів, польових таборів, навчальних центрів, казарм і гуртожитків. Наприклад, у червні 2020 року на сторінках соціальної мережі Фейсбук було виявлено інформацію щодо неналежного лікування та обстеження хворих військовослужбовців одного з батальйонів 56-ої окремої мотопіхотної Маріупольської бригади ОК «Південь», що знаходилась у Міжнародному центрі миротворчості та безпеки (Яворівський полігон), яких з висо-

кою температурою, без тестування на COVID-19 було розміщено в підтопленому після зливи наметі лазарету. Після втручання Уповноваженого командування забезпечило належне обстеження, надання медичної допомоги цим військовослужбовцям та направлення їх до спеціалізованих медичних закладів [23].

Поширеними є випадки обмеження командуванням підлеглих особового складу військових частин у доступі до соціальних мереж, сторінок *Facebook, Instagram*, що є порушенням ст. 34 Конституції України, яка гарантує право кожному громадянину України на вільне використання та поширення інформації. Проаналізувавши такі повідомлення про порушення прав військовослужбовців, Уповноважений звернувся з вимогою про усунення такого правопорушення. Наприклад, у відповідь на таке звернення 04.05.2020 р. відповідне розпорядження Командування Сил логістики ЗСУ було скасовано [23].

Виконуючи певною мірою схожі з обов'язками суду завдання, нотаріат, на відміну від нього, не досліджує і не з'ясовує спірних зобов'язань. Надаючи юридичну допомогу, органи нотаріату сприяють охороні та захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів.

Нотаріус застосовує лише такий спосіб захисту, як виконавчий напис на борговому документі у випадках, що передбачені у «Переліку документів, за якими стягнення заборгованості проводиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів» [24]. Цей спосіб нотаріус може застосовувати на практиці лише для захисту майнових прав. Нотаріус може вчинити виконавчий запис, наприклад, у випадках: стягнення заборгованості з військовослужбовців у разі звільнення їх у запас або відставку та з військовозобов'язаних, які закінчили збори (р. XV); стягнення заборгованості з прапорщиків і мічманів при звільненні їх з дійсної військової служби у зв'язку з засудженням за скоєні злочини (в тому числі у зв'язку з засудженням умовно) і за проступки, що дискредитують звання військовослужбовця (р. XVI) [24]. Однак таку форму захисту не можна застосовувати для захисту особистих немайнових прав військовослужбовців.

Слід зазначити, що захист цивільних прав може бути здійснено в іншому порядку, зокрема за допомогою громадських і міжнародних організацій. Наприклад, профспілки «у разі загрози життю або здоров'ю працівників мають право вимагати від роботодавця негайного припинення робіт на робочих місцях, виробничих дільницях, у цехах та інших структурних підрозділах або на підприємстві загалом на час, необхідний для усунення загрози життю або здоров'ю працівників» (ч. 7 ст. 21 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності») [25]. В

Україні діє професійна спілка військовослужбовців-ветеранів, учасників бойових дій, учасників АТО та поліцейських.

Із забезпеченням захисту прав людини пов'язана діяльність багатьох міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, ПАРЕ, НАТО та ін.). Найбільш відомою поміж них є ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі. Особливістю діяльності ОБСЄ є те, що вона не заснувала суду або іншого органу для розгляду скарг окремих осіб із тим, щоб забезпечити виконання зобов'язань ОБСЄ. Навпаки, ОБСЄ підсилює ці важливі механізми й закликає всі держави-учасниці використовувати наявні можливості й дотримуватися стандартів, визначених іншими міжнародними організаціями (Радою Європи, ООН). Водночас потерпілі особи, зокрема й військовослужбовці, можуть довести до відома політичних органів ОБСЄ про порушення прав людини для вжиття цієї організацією заходів для їх захисту та усунення подальших порушень.

Стосовно адміністративного захисту, слід проаналізувати чинне законодавство щодо можливості оскарження дій (бездіяльності) тих або інших командирів (начальників) військовослужбовців.

Згідно із Дисциплінарним статутом ЗСУ, військовослужбовці, мають право надсилати заяви чи скарги або особисто звертатися до посадових осіб, органів військового управління, органів управління Служби правопорядку, органів, які проводять досудове слідство, та інших державних органів. Підставою такої форми захисту може бути прийняття незаконних рішень, дій (бездіяльності) стосовно них командирами (начальниками) або іншими військовослужбовцями, порушення їхніх прав, законних інтересів та свобод (ст. 110) [26]. Військовослужбовець-заявник у заяві чи скарзі може вимагати відшкодування завданих йому збитків у встановленому законом порядку (ст. 112) [26]. Разом з тим подання скарги військовослужбовцями не звільняє їх від виконання своїх службових обов'язків і наказів командирів (начальників) (ч. 2 ст. 113) [26].

Визначено випадки, за яких заборонено подання скарги: 1) під час бойового чергування; 2) перебування у строю (крім скарг, поданих під час опитування військовослужбовців); 3) на варті (вахті); 4) у добовому наряді; 5) під час занять (ч. 3 ст. 113 Дисциплінарного статуту ЗСУ) [26].

Висновки: Захист особистих немайнових прав військовослужбовців має юрисдикційну та неюрисдикційну форми. Захист у юрисдикційній формі здійснюється шляхом звернення до таких органів та осіб: 1) суду (загальних судів, КС України, ЄСПЛ); 2) Президента України; 3) органів державної влади, органів влади АПК; 4) органів місцевого самоврядування; 5) Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; 6) громадських організацій; 7) міжнародних

організацій; 8) посадових осіб та органів військового управління, органів управління Служби правопорядку. Однак нотаріус не вживає заходів для захисту особистих немайнових прав військовослужбовців, що пояснюється немайновою природою цих прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стратегія національної безпеки України, затв. Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.
2. Чечот Д.М. Субъективное право и формы его защиты. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. 72 с.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
4. Україна приєдналася до Сінгапурської Конвенції щодо медіації. Міністерство юстиції. URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/ukraina-priednalasya-do-singapurskoi-konventsii-schodo-mediatsii?fbclid=IwAR2ZkEjFZFgCGpsaWtq66I_iVjqLluQk-NphA0yt5o0Gdz1D4f-exCnM2tU.
5. Шакарян М.С. Соотношение судебной формы с иными формами защиты субъективных прав граждан. *Актуальные проблемы защиты субъективных прав граждан и организаций*. Сборник научных трудов. М, 1985. С. 7–16.
6. Гражданское право: в 2 ч. / под ред. Ю.К. Толстого, А.П. Сергеева. М.: ТЕИС, 1996. Ч. 1. 552 с.
7. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
8. Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навчальний посібник / за редакцією Ю.М. Жорнокуя та Л.В. Красицької. Харків «Право», 2017. 808 с.
9. Короєд С.О. Способи захисту цивільних прав: правильність визначення та застосування як одне із завдань цивільного судочинства. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2015. Вип. 2. С. 36–42.
10. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 41–42. № 43. № 44–45. Ст. 529. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17/ed20150308#Text>.
11. Про ліквідацію військових апеляційних і військових місцевих судів : затв. Указом Президента від 14.09.2010 р. № 900/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900/2010#Text>.
12. Пахомов В.В., Дегтяр Р.О. Військові суди. Правові горизонти. *Legal horizons*. 2016. URL: С. 182–186. <https://core.ac.uk/download/pdf/141468162.pdf>.
13. Шкуропацький О.І., Андрієць М.О. Проблемні питання здійснення військового правосуддя в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «ПРАВО». Випуск 26. 2018. С. 144–147.
14. Левченко І. Третій рік війни. А судді хто? URL: <https://glavcom.ua/publications/tretiy-rik-viyni-a-suddi-hto-372817.html>.
15. Оверчук С.В. Військові суди – необхідна складова військової юстиції в Україні. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2015. № 1(11). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15osvyvu.pdf>.
16. Сидоров Євген. Щодо необхідності повернення військових судів. *Закон і бізнес*. URL: <https://radako.com.ua/news/shchodo-neobhidnosti-povernennya-viyskovih-sudiv>.
17. Про практику рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. N 30. Ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
18. Конвенція про захист прав і основних свобод людини : Міжнародний документ Ради Європи від 04.11.1950 р. № 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004.
19. Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. М.: Госюриздат, 1950. 367 с.
20. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text>.
21. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text>.
22. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст.99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр#Text>.
23. Посадова інструкція представника Уповноваженого у справах захисту прав військовослужбовців Секретаріату Уповнова-

- женого Верховної Ради України з прав людини: затв. Уповноваженим 25.04.2019 р. URL: <https://ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/representatives-of-the-commissioner/>.
24. Перелік документів, за якими стягнення заборгованості проводиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 р. № 1172. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1172-99-п#Text>.
25. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 р. № 1045-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 45. Ст.397. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text>.
26. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999. № 551-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/551-14>.
27. Про Конституційний суд України: Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>.